

Die rijck Vol kaerßen zynde

*Proza, poëzie en prentkunst
van Dirck Volckertszoon
Coornhert (1522-1590)*

RUBEN BUYS

Aen den Lefer, op des dichters naem.

*Die rijk en mild is, laet sich hier mercken,
Vol kaersens der kennes, die opentlijk lichten,
Koren, Wijn en voefel, tot 'sGeests verstercken,
Hert'lijck uyt deelende, om elck een te stichten.*

Deugd verheugt.

Dirck Volckertszoon Coornhert,

*Die rijk en vriendelijk is, zo is goed te merken,
Vol kaarsen van kennis, die helder oplichten,
Koren, wijn en ander voedsel om de geest te versterken,
Hart'lijk deelt hij dit alles uit, om ieder mens te stichten.*

Deugd verheugt

Bron: *Wercken* III, 1631, fol. 499.

Aen Vre (deryck) de Vroom.

*Ik wensche u, vrome vrundt, alle schepselen uuijt, waer
maer den schepper alleen in u herte. Aen hem alleen hebby
genoech, al waerdy anders heel ongenoechlyck. Niet en
hadde ick te schrijven dan dat ic noch leve, naerder en be-
reyder aen ende tot myn sterfven dan oijt, Godt danck. Om
wel te sterfven dient wel leven; die konst is zo geheel ende
seltsaem by den menschen, als 't leven gemeen is. Dese
konste zendt ende wenscht u als sich selve u oudt bekende
vrundt.*

Aan Vre (derik) de Vroom,

*Ik wens u, vrome vriend, toe dat enkel de Schepper in
uw hart mocht zijn, en alle schepselen erbuiten. Aan
Hem heeft u genoeg, al zou u voor het overige geheel
ontevreden zijn. Ik heb verder niets te melden dan dat
ik nog leef, dichter bij mijn sterven en meer daartoe
bereid dan ooit, God zij dank. Om goed te sterven dient
men goed te leven. Zo vanzelfsprekend het leven voor
mensen is, zo volstrekt zeldzaam is deze kunst. Ik zend
u deze kunst en ik wens haar u en mijzelf toe, uw oude,
verklaarde vriend.*

Bron: *Nieuw Brievenboek*, brief 56 (ed. J. Gruppelaar).

Die rijck Vol kaerßen zynde

*Proza, poëzie en prentkunst
van Dirck Volckertszoon Coornhert
(1522-1590)*

Een bloemlezing

RUBEN BUYS

Hilversum
Verloren
2024

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* [BDN] verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van ca. 1350 tot onze tijd. De *BDN* omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de *BDN* verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting.

Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar
www.coornhertstichting.nl.

Afbeelding omslag:

Portret van Dirck Volckertsz Coornhert in allegorische omlijsting,
Theodor Matham (onder privilege van Willem II), gravure ca. 1650,
Rijksmuseum Amsterdam.

ISBN 9789464551358

© 2024 Ruben Buys

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak en omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
-----------	---

DEEL I MENS EN MORAAAL

DE MENS IS GOED	17
1 <i>Enkel de Schepper!</i> Brief aan een vriend, eind jaren 80	21
2 <i>Een gesprek in plaats van een voorwoord. Tussen Coornhert en zijn geweten.</i> Voorwoord bij <i>Van de onwetendheid der mensen</i> , 1585	22
3 <i>De eigen wil doen sterven om altijd naar Gods wil te leven.</i> Brief aan Dirck van Montfoort (?), ergens jaren 80	26
4 <i>Een sterke zwakheid.</i> Gesprek tussen een moeder en haar zoon, ergens tussen 1568 en 1577	27
5 <i>Geveinsde nederigheid.</i> Tafelgesprek, ergens tussen 1568 en 1577	28
6 <i>De oorzaak van de zonde, volgens Plato.</i> Kort wijsgerig traktaat, jaar onbekend (ca. 1564?)	30
7 <i>Zedekunst, dat is wellevenskunst.</i> Moreel traktaat (fragmenten), 1586	33
a <i>Boek I, hoofdstuk 5. Over het onderscheid tussen neiging en begeerte</i>	33
b <i>Boek I, hoofdstuk 6. Over de minne of het genot van de bijslaap</i>	34
c <i>Boek I, hoofdstuk 7. Over de liefde</i>	36
8 <i>Dat eerst en vooral zelfkennis nodig is.</i> Brief aan Dirck van Montfoort, 1576 of 1585	41
9 <i>Onwetend blijven is de enige zonde van de mens en de oorzaak van elke dwaling.</i> Moraalfilosofisch traktaat (fragmenten), 1564	42
10 <i>Een korte beschrijving van pijn en verdriet.</i> Moreel traktaat (fragmenten), 1556	54
11 <i>Gelijkmoedigheid bij het verlies van een deugdzame vrouw.</i> Brief aan H.L. Spiegel, 1584	62
12 <i>In tegenspoed moet men geduld oefenen en tegen ziekte moet men het lichaam beschermen.</i> Brief aan een vriend, 1590	63
13 <i>Zelfverzaking en navolging van Christus.</i> Brief aan een vriend, jaar onbekend	65
14 <i>Het kwaad in jezelf laten afsterven.</i> Moraalfilosofische dialoog, ergens tussen 1568 en 1583	66
15 <i>Kan iemand zo volmaakt zijn dat hij op enig moment niet meer zondigt?</i> Brief aan een vriend, datum onbekend	71

- 16 *Roddel en achterklap*. Dialoog, ergens tussen 1568 en 1577 72
- 17 *Of opvliegendheid een aangeboren eigenschap is*. Tussen een sterrenkijker en een rentmeester. Dialoog, ergens tussen 1568 en 1583 75

DEEL II KERK, GELOOF EN VRIJHEID VAN GODSDIENST

- ALLES IS LIEFDE, LIEFDE IS ALLES 83
- 1 *De ongeconsacreerde hostie in de mis*. Tussen een gemakzuchtige priester en een scherpzinnige vrouw. Gesprek, ergens tussen 1568 en 1577 87
- 2 *Wegblijven uit de kerkdiensten*. Tussen een balling te Xanten en een conservatieve bisschop. Briefwisseling, ergens tussen 1568 en 1583 89
- 3 *Medicijn voor de ziel*. Tussen twee broers en vertegenwoordigers van de verschillende geloofsstromingen. Gesprek, jaar onbekend (na 1573) 92
- 4 *De onwijze raadgever*. Tussen een theoloog en een leek. Dialoog, ergens tussen 1568 en 1583 105
- 5 *Zedekunst, dat is wellevenskunst*. Moreel traktaat (fragmenten), 1586 107
- a Boek IV, hoofdstuk 3. Over de ware godsdienst of religie* 107
- b Boek IV, hoofdstuk 4. Over de valse godsdienst* 110
- 6 *Of heidenen zalig kunnen worden*. Dialoog (fragmenten), ergens tussen 1568 en 1583 112
- 7 *Of je de waarheid kunt kennen*. Traktaat (fragmenten), 1565 119
- 8 *Ontwerp van een onpartijdige kerk*. Brief aan een vriend (fragmenten), 1578 121

DEEL III STAAT, VRIJHEID EN SAMENLEVEN

- VRIJHEID VOOR ALLE BURGERS 125
- 1 *Het geklaag over de regering*. Brief aan een vriend, jaar onbekend 129
- 2 *Doodstraf voor een ketter*. Kort verhaal, ergens tussen 1568 en 1577 130
- 3 *Moet je jonge meisjes van adel in het klooster stoppen?* Dialoog, ergens tussen 1568 en 1577 132
- 4 *Synode over gewetensvrijheid*. Politiek-maatschappelijk traktaat (fragmenten), 1582 135
- Eerste Boek* 136
- Tweede Boek* 140
- 5 *Altijd vrienden gebleven*. Brief aan Nicolaes van der Laen, na 1588 148
- 6 *Het verwijderen van beelden uit de kerk*. Tussen een rooms-katholiek en een gereformeerde. Gesprek, ergens tussen 1568 en 1577 149
- 7 *Nooit meer gewetensdwang!* Opdrachtbrief bij *Proces vant ketterdoden ende dwangh der Conscientien* (fragmenten), aan de magistraat van Leiden, 1590 153

8	<i>Proces over gewetensdwang en het doden van kettters. Politiek-maatschappelijk traktaat (fragmenten), 1590</i>	154
9	<i>Over religievrijheid. Brief aan Dirk Canter, stadsbestuurder van Utrecht, juni 1590</i>	164
10	<i>Boeventucht. Manieren om het aantal misdadige leeglopers te verminderen. Politiek-maatschappelijk essay, 1587</i>	166
11	<i>De ondernemer. De kunst van goed zakendoen en hoe je met winst en verlies kunt omgaan zonder uit balans te raken. Gesprek tussen Geert Koopman en Dirck Coornhert (fragmenten), 1580</i>	181

DEEL IV TAAL, POËZIE, TONEEL EN PRENTKUNST

DE OPTIMMERINGE VAN 'T NEERLANDTSCHE WELSPREKENHEYDS TEMPELKEN

		195
1	Coornhert als graveur	199
	<i>a Artistieke studies en prenten</i>	201
	<i>b Bijbelse taferelen</i>	209
	<i>c Oude en eigentijdse geschiedenis</i>	217
	<i>d Allegorische moraliserende prenten</i>	227
2	Liederen & gedichten	233
	<i>Lied 23, waarschijnlijk ca. 1538/1539</i>	234
	<i>Lied 22, datum onbekend</i>	235
	<i>Gedicht uit de Zedekunst, 1586</i>	237
	<i>Lied 18. Over de oude en nieuwe mens, jaar onbekend</i>	239
	<i>Lied 30. Een symbolische interpretatie van muziek, jaar onbekend</i>	241
	<i>Lied 14. Banderherenlied, jaar onbekend</i>	242
	<i>Zesde Rijm uit Coornherts vertaling van Boëthius' De consolatione philosophiæ, vers op rijm en muziek, 1585</i>	243
3	Toneel	246
	<i>Komedie over de rijke man (fragmenten), 1550</i>	246
	<i>Komedie over Israël (fragmenten), 1575</i>	249
4	Coornhert als taalvernieuwer	
	<i>De officiis, waarin uitgelegd wordt hoe je je in elke situatie moet gedragen. Vertaling, 1561</i>	252
	<i>a Opdrachtbrief</i>	254
	<i>b Voorwoord</i>	255
	<i>Voorwoord bij Dialoog over de Nederlandse grammatica, 1584</i>	258
	<i>Eenen nieuwen ABC of Materi-boeck (selectie). Schrijfboekje voor jongens en meisjes, 1564</i>	262
	Literatuur	265
	Register	268
	Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum	269

Inleiding

Dirck Volckertszoon Coornhert geldt nu niet meteen als een van de bekendste Nederlanders aller tijden. In de tweede helft van de zestiende eeuw was dat echter nogal anders. In die tijd was hij een hoogst invloedrijke en productieve figuur. Hij schreef over filosofie, theologie, godsdienst en kerkstrijd, politiek, liefde, de Nederlandse taal en herziening van het gevangeniswezen. Hij schreef toneelstukken, gedichten, morele traktaten, dialogen, theologische verhandelingen, liederen en politieke essays. Vrijwel alles verscheen in het Nederlands. Een in die tijd ongewone maar zeer bewuste keuze: kennis moest voor iedereen toegankelijk zijn, ongeacht opleiding, functie of maatschappelijke status. Vanuit dezelfde gedachte verzorgde hij vertalingen van belangrijke oude en eigentijdse auteurs, onder meer Homerus, Plato, Cicero, Boccaccio, Sebastian Castellio en Colijn van Rijssele.

Coornhert was echter niet zomaar een schrijver. Hij was een publiek figuur. Een spilfiguur, omdat de meningsvorming over de grote kwesties en conflicten van die eeuw zich niet zelden rondom zijn persoon afspeelden. In een tijd van grote politieke, maatschappelijke en religieuze polarisatie was hij een principieel en gevreesd voorstander van tolerantie, medemenselijkheid en nuchtere redelijkheid. In een tijd waarin de Nederlanden zich langzaam tot iets van een eenheidsstaat ontwikkelden, was hij een gekend voorvechter van taalpurisme, de ontwikkeling van het Nederlands als volwaardige taal en 'Nederland' als zelfstandig cultureel en politiek geheel.

Ook als beeldend kunstenaar genoot Coornhert bijzondere faam. In een tijd waarin de Nederlandse beeldende kunst aan een onstuimige nieuwe fase begon, die in heel Europa zijn weerslag had en nu wereldwijd tot de meest eminente kunsttradities van de mensheid gerekend wordt, speelde Coornhert een toonaangevende rol als ontwerper, graveur en uitgever van didactische, moralistische en historische prenten voor een breed publiek. Hij werkte lange tijd intensief samen met de wereldberoemde Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck (1498-1574) en was leraar van de internationaal geroemde etser Hendrick Goltzius (1558-1617).

Met zijn werk en optreden heeft Coornhert grote invloed gehad op de Nederlandse zestiende eeuw en daarmee op de ontwikkeling van 'ons land' als cultureel-politieke eenheid. Dit boek is te zien als een staalkaart van het brede

Portret van Dirck Volkertsz Coornhert. Gravure naar een ontwerp van Hendrick Goltzius, ca. 1600, Rijksmuseum, Amsterdam.

arsenaal aan literaire, intellectuele en artistieke instrumenten dat Coornhert inzette om zijn diepste doel te bereiken: het verlichten en emanciperen van alle Nederlanders en daarmee het creëren van een vreedzame en eerlijke(re) samenleving.

Leven¹

Coornhert werd in 1522 in Amsterdam geboren als zoon van een rijke lakenhandelaar. Zijn moeder stamde uit een aanzienlijke Amsterdamse familie. Dat Dirck Volckertszoon uitzonderlijk getalenteerd (*Die rijck Vol kaerßen*) was, werd vroeg erkend. Hij kreeg dan ook een brede opleiding, hoewel hij om onbekende redenen nooit de Latijnse school heeft bezocht. Tegen de wil van zijn familie trouwde hij, al op zijn zeventiende, met de twaalf jaar oudere Neeltje Simonsdr, een vrouw van lage komaf. Als gevolg hiervan werd hij (gedeeltelijk) onterfd. Dat betekende nogal wat, want de Coornherts behoorden tot de meest welgestelde families van Amsterdam (Coornherts oudste broer Clement wordt in 1543 genoemd als een van de vijf rijkste kooplieden van de stad).

Op zijn twintigste werd Coornhert hofmeester van Reinoud III van Brederode. Hiermee kreeg hij toegang tot de welvoorzene bibliotheek van slot Batestein in Vianen, waar hij in aanraking kwam met onorthodoxe en 'ketterse' denkbeelden. Hij las er Luther, Calvijn en Menno Simons. Ook raakte hij hier bekend met het spiritualisme, met name Sebastian Franck en de anonieme mystieke tekst *Theologia Deutsch*, een tekst die een belangrijke leidraad in zijn leven zou worden.

Een groot gedeelte van zijn leven was Coornhert politiek actief. Hij was secretaris van het Haarlemse stadsbestuur en later van de Staten-Generaal. Ook was hij adviseur en vriend van Willem van Oranje, met wie hij sprak over zijn ideeën over tolerantie en vrijheid van godsdienst en geweten. Zijn rol in de Opstand kwam hem duur te staan. In 1567 werd hij opgepakt en werd een proces voorbereid bij de Raad der Beroerten (de 'Bloedraad') die Alva had ingesteld om alle tegenstanders van Filips II onschadelijk te maken. Coornhert verdedigt zijn revolutionaire activiteiten met verve; hij heeft niets anders gedaan dan wat in het belang was van vrede, redelijkheid en het Nederlandse volk. Als duidelijk wordt dat hij een verloren zaak voert, weet hij te ontsnappen. Hij vlucht naar Duitsland, waar hij enkele jaren in ballingschap verblijft. In deze tijd helpt hij Willem van Oranje met de financiering van de strijd tegen Spanje en voorziet hij in zijn levensonderhoud met graveren.

Coornhert was de felste en meest zichtbare tegenstander van de Nederlandse calvinisten. In zijn ogen probeerden de gereformeerden, nu de katholieken hier te lande hun invloed hadden verspeeld, een 'nieuwe tyrannye over den conscientien' te stichten. In zijn eentje nam hij het op tegen toonaangevende calvinisten in een aantal geruchtmakende publieke debatten, waarin hij streed

voor vrijheid van denken en de intellectuele en morele vorming van alle Nederlandse burgers. Vanwege deze ideeën en zijn kritische houding ten opzichte van de gereformeerde kerk moest Coornhert opnieuw uit Nederland vluchten.

Na terugkomst verhuisde hij van Haarlem via Delft naar het tolerante Gouda. Daar stierf hij op 29 oktober 1590 en werd begraven in de Sint-Janskerk.

Na zijn dood, en zeker gedurende de zeventiende eeuw, groeide Coornherts rationalistische benadering van mens en moraal uit tot een van de inheemse inspiratiebronnen voor het radicale rationalisme onder Collegianten en, later, spinozisten als Jarig Jelles (ca. 1620-1683) en de mennoniet Pieter Balling (gestorven vóór 1664).

Denken

Inhoudelijk kan Coornhert misschien nog het best worden omschreven als volkstalig humanist of volkstalig rationalist. Zijn filosofische en theologische denken gaat uit van de principiële goedheid, redelijkheid en verbeterbaarheid van de mens. Alle mensen zijn goed geschapen; via de rede, ons aangeboren ‘voncxken des Godlijcken Lichts’, hebben wij direct en onbemiddeld toegang tot waarheid en het goede. Met andere woorden: wij zijn al met God verbonden en hebben daarvoor geen bijzondere tussenkomst van gewijde personen of heilige rituelen nodig. We hebben dus voldoende middelen in huis om goede mensen te worden. Zolang wij die middelen echter niet gebruiken, blijven wij hangen in ons onverstand en doen wij het slechte. Slechtheid is zo niet het gevolg van onze verdorven wil of van wat de gereformeerden de erfzonde noemen, maar van onze *onwetendheid*, die Coornhert ziet als de ‘worle alder zonden’. Als je het misleidende woord ‘erfzonde’ al wil gebruiken, waar Coornhert grote moeite mee had, moet het in termen van onwetendheid worden begrepen: je ‘erft’ simpelweg de verkeerde overtuigingen en gewoonten van je ouders (en breder: je sociale omgeving), waardoor je onbewust slecht gedrag overneemt en verkeerde dingen als waar leert zien.

Omdat de mens de rede als onderscheidende eigenschap heeft, is hij ook verplicht volgens de rede te leven – en wie echt volgens de rede leeft, doet automatisch het goede. Andersom: als je de deugd niet in praktijk brengt, gebruik je je rede niet en sta je op hetzelfde niveau als een beest. Elk mens heeft zo een *persoonlijke* opdracht om de macht van zonde en onwetendheid te breken en via vallen en opstaan een goed en waarachtig leven op te bouwen: *wellevenskunst*, zoals Coornhert dat noemt. En die kunst van het wellevens begint met het erkennen van je eigen onwetendheid. Dan kan je een ander, beter mens beginnen te worden.

Coornhert leent voor dit proces de spiritualistische begrippen *wedergeboorte* en *vergoddelijking*, maar geeft daar een rationalistische draai aan. Anders dan

het traditionele spiritualisme ziet Coornhert de goddelijke vonk niet als iets mystieks, maar als de rede of *ratio*; in elk mens aanwezig en de basis voor morele verbetering. Op dit punt is Coornhert diepgaand beïnvloed door de platoonse filosofie en de Stoa.

De Bijbel is niet noodzakelijk om een goed mens te worden en wordt door Coornhert in verschillende teksten omschreven als een extra bron van voorbeelden, verhalen en beschrijvingen, die het nóg makkelijker maken om je eigen onwetendheid en Gods goedheid in te zien.

Ware (zelf)kennis leidt tot goed gedrag en maakt het mogelijk om al tijdens het aardse leven volmaakt te worden ('perfectisme'). Het idee dat elk mens al in dit leven volmaakt kan worden (dat is: kan worden zoals hij door God is bedoeld) heeft een centrale plaats in Coornherts denken. En het is voor elk mens bereikbaar; opvallend is dat Coornhert in verschillende teksten duidelijk maakt dat dit niet alleen voor christenen geldt, maar evengoed voor joden, moslims en 'heidenen'.

Vanuit deze ideeën was Coornhert ook principieel voorstander van volledige tolerantie en gewetensvrijheid. Omdat ieder mens de plicht (en de mogelijkheid) heeft om zijn of haar leven vorm te geven vanuit de directe, individuele band met God en de Waarheid, heeft het geen enkele zin mensen te dwingen een bepaald geloof aan te nemen. Dwang werkt zelfs averechts; beter is het om met andersdenkenden *in gesprek te gaan* om zo samen tot hogere kennis en waarheid te komen. In teksten als *Proces van 't Ketterdoden ende dwang der consciëntien* (1590) verklaart hij daarom de oorlog aan elke vorm van religieuze vervolging en opgelegd geloof.

Coornhert had ook vooruitstrevende ideeën over het gevangeniswezen en de behandeling van misdadigers en 'leeglopers'. In zijn ogen belanden mensen over het algemeen niet in de misdaad door een slecht karakter of iets dergelijks, maar simpelweg door armoede of pech. Als een van de eersten in Europa legde hij een verband tussen criminaliteit en sociaaleconomische omstandigheden. Om die reden moest het strafstelsel in zijn ogen niet enkel gericht zijn op straf en genoegdoening, maar ook op de heropvoeding van de misdadiger en diens succesvolle terugkeer in de maatschappij. Deze opvattingen stonden aan de basis van de beroemde *rasphuizen* (voor mannen) en *spinhuizen* (voor vrouwen) die vanaf eind zestiende eeuw in de Republiek werden opgericht.

Werk

Deze bloemlezing heeft nadrukkelijk geen academische insteek. Goede wetenschappelijke studies over Coornhert en tekstkritische uitgaves van zijn werk zijn onderhand redelijk breed voorhanden. Met zijn oeuvre wilde Coornhert

juist ook de ‘gewone man en vrouw’ aanspreken. In die lijn wil deze bloemlezing eerder een toegankelijk overzicht bieden van Coornherts oeuvre dan de zoveelste academische beschouwing.

Die rijck Vol kaerßen zynde is uitgebouwd uit vier delen:

Deel I: Mens en moraal.

Deel II: Kerk, geloof en vrijheid van godsdienst.

Deel III: Staat, vrijheid samenleven.

Deel IV: Taal, poëzie, toneel en prentkunst.

Er is steeds gekozen voor toegankelijkheid. Dat betekent dat er over het algemeen gekozen is voor kortere teksten – van cruciale lange teksten zijn relevante fragmenten opgenomen. De meeste teksten wijzen zich vanzelf. De teksten worden alleen kort ingeleid als dat voor een goed begrip noodzakelijk is.

Voor een aantal teksten heb ik dankbaar gebruikgemaakt van bestaande vertalingen. Dat geldt dan vooral voor de brieven, in moderne vertaling uitgeven door Jaap Gruppelaar (*Nieuw brievenboek*, 2022), en dialogen uit de zogenaamde *Kruidhofjes* (Buys 2023). Ook heb ik fragmenten overgenomen uit Gruppelaars recente editie van *Synodus vander Conscientien Vryheydt* (Gruppelaar 2023) en uit diens eerdere vertaling van Coornherts *Zedekunst, dat is wellevenskunst* (Gruppelaar 2015). Verder zijn een aantal teksten overgenomen uit *Weet of rust* (Bonger & Gelderblom 1985) en *Coornhert in het klein. Korte teksten over deugd, onwetendheid en volmaakbaarheid* (Buys 2010). De bronnen heb ik steeds netjes onderaan de betreffende tekst vermeld. Bij vooral de wat oudere vertalingen heb ik de vrijheid genomen soms in de tekst in te grijpen om het leesgemak voor de moderne lezer te vergroten. Ik heb ervoor gekozen annotaties en voetnoten weg te laten als dat voor de niet-wetenschappelijke lezer weinig interessant is of te veel van de eigenlijke tekst afleidt. Ook tekstkritische aanduidingen heb ik verwijderd, tenzij die noodzakelijk zijn om de tekst te begrijpen. Hetzelfde geldt voor de teksten of tekens in de kantlijn (*marginalia*), waar Coornhert soms nogal enthousiast gebruik van maakte.

De meeste teksten moesten echter voor deze bloemlezing nog worden vertaald – wat ik met veel plezier heb gedaan. In die gevallen vermeld ik de oorspronkelijke vindplaats; in veel gevallen Coornherts verzamelde werken, in 1630 bij Colom in drie delen uitgekomen onder de titel *Wercken, waer van eenige noyt voor desen gedruct zyn*.

Door de gevarieerde herkomst van teksten (bestaande edities van verschillende vertalers en eigen vertalingen) zal de lezer tussen de teksten stijverschillen ontdekken. Ik heb dat zo gelaten.

Dankwoord

Deze bloemlezing vormt het derde en laatste onderdeel van de publicaties die ik rondom het Coornhert-herdenkingsjaar heb geschreven. In 2018 heb ik in overleg met het bestuur van de Coornhert Stichting het plan opgevat om een toegankelijke publieksbiografie, een moderne uitgave van de dialogenbundels *Kruidhofjes* en een toegankelijke bloemlezing van Coornherts werk te maken. De Stichting heeft mij daar steeds bij ondersteund en geholpen. Daarom dank aan de bestuursleden em. prof. dr. Remieg Aerts, em. prof. dr. Jos Biemans, prof. dr. Ton van Kalmthout, dr. Gerlof Verwey en Jonathan Verwey MA. Vooral Gerlof heeft mij geregeld met raad en daad bijgestaan.

Dr. Arie-Jan Gelderblom en mr. dr. Jaap Gruppelaar bedank ik voor hun toestemming om voor deze bloemlezing gebruik te maken van hun vertalingen.

Bij de vertaling van de liederen/gedichten in deel IV, altijd een lastige klus, ben ik geholpen door de poëtische inzichten van Olaf Duits.

Ik hoop dat ik erin ben geslaagd een boek te produceren dat voor een breder publiek interessant is. Coornhert verdient het. Zeker in een tijd waarin verdraagzaamheid, onpartijdigheid en redelijke nuchterheid steeds minder vanzelfsprekend lijken te worden. Met hun gerichtheid op een breder publiek vormen mijn recente publicaties onderdeel van de tournure die de Stichting recentelijk heeft gemaakt. Tot voor kort hield de Coornhert Stichting zich voornamelijk bezig met wetenschappelijke publicaties en congressen. De laatste jaren ontstond echter de wens om zich – juist in de geest van Coornhert – concreter, maatschappelijker en actueler te doen gelden. Vanuit de stichtingsmissie, op haar beurt weer gebaseerd op Coornherts eigen gedachtengoed, zou de focus daarbij, heel breed, moeten liggen op het ontmaskeren van (overheids) macht, leugen en onwaarheid en het stimuleren van tolerantie, diversiteit en vrije gedachtenvorming.

Onderhand financiert de stichting vanuit die nieuwe focus vier projecten. Twee onderzoeksjournalistieke projecten, waaronder de jaarlijkse Persvrijheidsmonitor van het Persvrijheidsfonds/de Nederlandse Vereniging voor Journalistiek. Daarnaast ondersteunt de Stichting het educatieve mensenrechtenprogramma BRAVE van Amnesty International en het daaraan deels gelieerde vmbo-burgerschapsprogramma Voices of Tolerance (Museum Ons' Lieve Heer op Solder, Amsterdam). Ik juich deze verbreding van de maatschappelijke missie, nog steeds in het gedachtengoed van Coornhert, van harte toe!

dr. Ruben Buys
31 juli 2024, Amersfoort

1 Voor meer informatie over Coornherts leven zie Bonger 1978 en de onlangs verschenen publieksbiografie *Voor mens, volk en vaderland* (Buys 2022).

Register

- Anthonisz, Cornelis 199
Alva (Fernando Álvarez de Toledo) 11, 158, 163, 199, 242, 249
Aristides de Rechtvaardige 45
Augustinus, Aurelius 47, 141
Balling, Pieter 12
Barentsz, Arend 92, 94, 96-100, 104-105
Boomgaert, Cornelis 64
Brederode, Catheline van 66
Brederode, Reinoud III van 11, 234
Brederode, Artus van 41
Calvijn, Johannes 11, 94-99, 102, 105-106, 112, 114, 144, 163
Castellio, Sebastian 9, 124, 141, 147
Karel v 145, 158, 165, 218-223
Christoffel, paltsgraaf 112, 118
Coornhert, Frans 252
Coster, Laurens Janz 253
Filips II 11, 89, 145
Franck, Sebastian 11, 89
Frederik III paltsgraaf 112
Goltzius, Hendrick 9, 10, 185, 199
Gulick, Hendrik van 104
Heemskerck, Maarten van 9, 20, 199, 202-206, 210-215, 217-223, 228-230, 232
Jelles, Jarig 12
Joris, David 105
Lambertsz, Lucas 130
Lipsius, Justus 154
Luther, Maarten 11, 94, 95-98, 105-106, 144, 225
Nassau, Hendrik van 118
Nassau, Lodewijk van 118
Niclaes, Hendrik (ook HN of *homo novus*) 92, 104-105
Mander, Carel van 199
Paulus 79, 90, 113-117, 123, 132, 141, 151
Paulus de Heremiet 89
Plato 9, 30-31, 81
Schwenckfeld, Kaspar 105
Simons, Menno 11, 104-106
Simonsdr, Neeltje 11, 62, 233-235
Simonsdr, Anna 233-234
Socrates 22, 45, 78, 81, 112-114, 117, 219
Spiegel, Hendrik Laurensz 62, 258, 266
Thibaut, Willem 199, 231
Weert, Adriaan de 150
Willem van Oranje 11, 251
Zwingli, Huldrych 94, 97, 105-106, 112, 118, 144

Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum

Tekstedities

- D.V. Coornhert, *Synode over de gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, onder redactie van J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey, Amsterdam University Press: Amsterdam 2008.
- D.V. Coornhert, *Synod on the Freedom of Conscience. A Thorough Examination during the Gathering Held in the Year 1582 in the city of Freetown*, translated, edited and annotated by G. Voogt, Amsterdam University Press: Amsterdam 2008.
- D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en Religievrede*, inleiding en vertaling J. Gruppelaar, Amsterdam University Press: Amsterdam 2009.
- Boudewijn van Rees, Cornelius Rogge, *Pleidooien voor verdraagzaamheid. Boudewijn van Rees en Cornelius Rogge over de vrijheid van godsdienst (1789)*, ingeleid en van aantekeningen voorzien door S. Vuyk, Amsterdam University Press: Amsterdam 2010.
- D.V. Coornhert, *Coornhert in het klein. Korte teksten over deugd, onwetendheid en volmaakbaarheid*, hertaald en ingeleid door R.S. Buys, Amsterdam University Press: Amsterdam 2010.
- Gerard Zerbolt van Zutphen, *Geestelijke opklimmingen. Een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie*, vertaald, ingeleid en toegelicht door R.Th.M. van Dijk O.Carm., Amsterdam University Press: Amsterdam 2011.
- Jan Konijnenburg, *Een visioen van vrijheid: Mèmoire sur la liberté des cultes (1827); Proeve eener Verhandeling over den slaavenhandel (1790)*, vertaling uit het Frans, inleiding en commentaar S. Vuyk, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2013.
- Allard Pierson, *Tussen religieus gevoel en kritisch denken. Vijf Franse preken*, editie en vertaling J. Trapman, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2014.
- D.V. Coornhert, *Ethics or the Art of Living Well*, translated, edited and introduced by G. Voogt, Verloren Publishers: Hilversum 2015.
- D.V. Coornhert, *Zedekunst, dat is wellevenskunde*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Gruppelaar, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2015.
- D.V. Coornhert, *De Kruidhoffsjes. 45 medicijnen tegen dwaasheid en maatschappelijke onrust. Dialogenbundels*, vertaald en ingeleid door Ruben Buys, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022.
- D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek. Honderd brieven van D.V. Coornhert (1522-1590)*, Jaap Gruppelaar (ed.), Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022.
- Dirck Volckertszoon Coornhert, *Synode van de gewetensvrijheid (1582)*, Jaap Gruppelaar (ed./inl.), m.m.v. Jan Bedaux, heruitgave, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022.

Studies

- Ruben Buys, *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)*, Amsterdam University Press: Amsterdam 2009.
- J. Gruppelaar, G. Verwey (red.), *D.V. Coornhert (1522-1590): polemist en vredezoeker. Bijdragen tot plaatsbepaling en herwaardering*, Amsterdam University Press: Amsterdam 2010 (met bijdragen van R.S. Buys, J. Gruppelaar, J. Koppenol, H. Nellen, M. van Veen, G. Verwey en G. Voogt).
- G. Verwey en J.W. van Hulst, *De dichter en het Boek. Albert Verwey (1865-1937) en het religieuze non-conformisme*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2013 (2^e, herziene uitgave).
- J. Gruppelaar, J. Pieters (red.), *'Un certain Hollandais'. Coornhert en de vragen van zijn tijd*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2014 (met bijdragen van R.S. Buys, J. Gruppelaar, P. Juffermans, J. Pieters, J. Rogiest, J. Vandommele & S. Bussels en G. Verwey).
- W. van Haaften, G. Verwey (red.), *Johan W. van Hulst – pedagoog, politicus, verzetsman. In de voetstappen van Coornhert*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2015 (met bijdragen van B. von Benda-Beckmann, W. van Haaften, M. ten Hooven, J. Nagel, A. Rosendaal en G. Verwey).
- Ruben Buys, *Sparks of Reason. Vernacular Rationalism in the Low Countries, 1550-1670*, Verloren Publishers: Hilversum 2015.
- R.Th.M. van Dijk O.Carm., met medewerking van Rijcklof Hofman, *Salome Sticken (1369-1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2015.
- C. Houtman, *Weerloos voor de rechtbank van de rede. De Bijbel en het vrije denken in Nederland 1855-1955*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2015.
- Marjet Brolsma, *'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en het verlangen naar een regeneratie van de Europese cultuur (1914-1930)*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2016.
- Gerrit Voogt, *Dirck Volckertz Coornhert (1522-1590): een wondere ijveraar. Achteraf beschouwd*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2020.
- Gerrit Voogt, *Constraint on Trial. Dirck Volckertz Coornhert and Religious Freedom*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2020.
- Ruben Buys, *Mens volk en vaderland. Leven en werk van Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590). Een biografie*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022.
- Marcel ten Hooven (red.), *Ware tolerantie. Hoe we onszelf kunnen zijn en elkaar toch kunnen verdragen*, Van Gennep: Amsterdam 2022.
- Gerlof Verwey, *Tolerantie & Coornhert. Filosofisch-historische verkenningen*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2022.

EN DOET DE GERECHTIGHEYDT

In zowel woord als beeld was Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590) een pionier. Zo schreef hij de allereerste ethiek in een Europese volkstaal, een grensverleggend traktaat over de behandeling van misdadigers en een uniek taalboekje voor 'ionghers ende maechdekens' (jongens en meisjes). Naast vele prozateksten schreef hij gedichten, liederen en toneel.

Als kunstenaar ontwierp en 'sneed' Coornhert honderden gravures van topkwaliteit, waarmee hij ook ongeletterde mensen kon bereiken met zijn ideeën over verdraagzaamheid, vrijheid van meningsuiting en het belang van juiste kennis voor een goed leven.

De bloemlezing *Die rijck Vol kaerfsen zynde* brengt voor het eerst een rijke selectie van Coornherts werk samen. De teksten en gravures in dit boek bieden zicht op een van de eerste voorvechters van tolerantie en gewetensvrijheid. Tegelijk werpen zij ook een verrassend licht op zeer actuele kwesties als waarheid versus leugen, democratie versus autocratie en nuchter nadenken versus onderbuikgevoel.

Ruben Buys is filosoof en ideeënhistoricus. Zijn *De kunst van het weldenken* won de landelijke Praemium Erasmianum Studieprijs en werd in *De Groene Amsterdammer* tot de beste boeken van dat jaar gerekend. Hij publiceert over Nederlandse filosofie in de late middeleeuwen en vroege moderniteit. Onlangs verschenen van zijn hand de toegankelijke Coornhert-biografie *Voor mens, volk en vaderland* en de dialogenverzameling *De Kruidhofjes*.

